

פנים רבות למקרא: עיונים בתרגום השבעים 4QRevised Pentateuch

מאת

עמנואל טוב

א. רקע

פנים רבות למקרא, בעברית ובתרגום, אך כולן מציגות פחות או יותר את אותו תוכן עצמו. הזהות האמורה בתרגום נובעת מכך שכמעט כל התרגומים המודרניים נעשו על פי נוסח עברי אחד, נוסח המסורה, שנמסר ביהדות מדור לדור. נוסח זה מתועד היטב כשלעצמו, אך אף שיש בכך כדי להתמיה, עד היום איננו מבינים את רקעו ואיננו יודעים מתי נוצר, ומהותו קשה להגדרה. נוסח המסורה מתאפיין יותר מכול במסירתו הקפדנית במהלך מעט יותר מ-2,000 שנה. הדייקנות שבה הועתקו כתבי היד של נוסח המסורה הייתה למשל ולדוגמה, שכן ההעתקה כללה את הפרטים הזעירים ביותר של כתבי היד, כגון ניקוד של אותיות וסימון של אותיות זעירות ואותיות רבתי. הרבנים לא התירו לקרוא בפומבי ממגילה שהיו באחד מטוריה למעלה משלושה תיקונים.¹ טבעי הדבר שהערכתנו את נוסח המסורה ואת מסירת נוסח המקרא בכללותו מושפעת מהדייקנות המופלגת הזאת. מאפיין זה ניכר כבר בטקסטים הקדם-מסורתיים שנמצאו במדבר יהודה, ושנכתבו החל במאה השלישית לפסה"נ ואילך.

בתקופה שבה נכתבו המגילות שנמצאו בקומראן, מן המאה השלישית לפסה"נ ואילך, היה נוסח המסורה הנוסח הרווח בישראל, כפי שניכר מהמגילות שנמצאו בקומראן ובאתרים אחרים במדבר יהודה, ואף מספרות חז"ל, המאוחרת בהרבה.² בתקופה היא הכילו הטקסטים הקדם-מסורתיים אותיות בלבד, אבל לקראת סוף האלף הראשון לפסה"נ

1 בבלי, מנחות כ"ט ע"ב; מסכת סופרים ג, י.

2 E. Tov, 'The Biblical Texts from the Judaean Desert – An Overview and Analysis of the Published Texts', E.D. Herbert and E. Tov (eds.), *The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judaean Desert Discoveries*, London 2002, pp. 139–166

נוספו סימני הניקוד והטעמים וכן מנגנון המסורה. כתבי היד של נוסח המסורה מימי הביניים, שמספרם כ-6,000, נבדלים זה מזה מעט מאוד בכל הפרטים האמורים. העובדה שנוסח המסורה נותר ללא שינוי במהלך 2,000 השנים האחרונות היא בבחינת נס, נס מעשה ידי אדם. ההימנעות מהתערבות טקסטואלית ניכרת בעליל בהשוואת הקטעים שנמצאו במצדה, נחל חבר ונחל מורבעאת לכתבי היד מימי הביניים. כמעט אין הבדלים באותיות בין מצחפי לנינגרד וארם צובא מימי הביניים המוקדמים לבין הטקסטים ממצדה, נחל חבר ונחל מורבעאת, ומכל מקום כמות ההבדלים ביניהם אינה עולה על זו שבין הטקסטים מימי הביניים לבין עצמם.³ כמות גדולה מעט יותר של הבדלים מנוסח ימי הביניים יש בקטעים מקומראן.⁴ כמו כן כל התרגומים העתיקים, למעט תרגום השבעים, משקפים פחות או יותר את נוסח המסורה, ובהם התרגומים היהודיים לארמית ותרגום הערבי של סעדיה גאון מימי הביניים המוקדמים ושני תרגומים אחרים שהתבססו על מקורות יהודיים: הפשיטתא הסורית והוולגטה הלטינית. גם ספרות חז"ל משקפת אך ורק את נוסח המסורה.

הסיבה לשכיחותם של הטקסטים הקדם-מסורתיים בתקופה הזו היא מובנת. כיוון שנוסח המסורה שימש את חוגי המקדש, את הפרושים ואת חז"ל, מובן שכל המקורות העתיקים שלאחר 70 לסה"נ משקפים נוסח זה, ורבים מן המקורות שקדמו לחורבן הבית, אולי אפילו רובם, נסמכו עליו אף הם.⁵

עם זאת לפני חורבן הבית התקיימו ביהדות גם נוסחים אחרים, ובהם מתמקד מחקרי. אנו לומדים על נוסחים אלה ממגילות קומראן, מתרגום השבעים ומן התורה השומרונית. נוסחים אלה השפיעו ביהדות פנימה רק עד אמצע המאה הראשונה לסה"נ, ואז חלו התפתחויות ששינו את יחסי הכוחות בין הנוסחים השונים. היו אלה שינויים חברתיים-דתיים ודמוגרפיים, אף שיש המפרשים אותם באורח שגוי כתמורות שנגעו לטקסטים עצמם. לפני חורבן הבית היה נוסח המסורה אחד הנוסחים העיקריים, אבל לא היחיד, בעוד שמאז שנת 70 לסה"נ נוסח המסורה הוא היחיד המשמש ביהדות. הסיבה לשינוי היא שבאותה עת הייתה יהדות חז"ל ליהדות היחידה ששרדה. לא היו עוד קבוצות יהודיות שהשתמשו בנוסח אחר של המקרא העברי. השאלה כיצד הפך המגוון הטקסטואלי מן התקופה שלפני שנת 70 לסה"נ לאחידות של התקופה שאחריה, נתונה במחלוקת בין החוקרים.⁶ נהוג לתאר התפתחות זו כייצוב

3 נתונים סטטיסטיים ראו: I. Young, 'The Stabilization of the Biblical Text in the Light of Qumran and Masada: A Challenge for Conventional Qumran Chronology?', *DSD*, 9 (2002), pp. 364–390

4 כבר הצעתי שהטקסטים שנמצאו בכל האתרים להוציא קומראן מייצגים את המגילות המכונות בספרות חז"ל 'מוגהות'. מגילות אלה הוגהו על פי ספר העזרה, בעוד מגילות קומראן מייצגות שלב מאוחר יותר במסירת הטקסטים. ראו: ע' טוב, 'נוסח המסורה לאור תגליות מדבר יהודה', שנתון, יד (תשס"ד), עמ' 119–139.

5 ראו שם.

6 A. van der Kooij, 'The Textual Criticism of the Hebrew Bible before and after the Qumran

(stabilization) של נוסח המסורה, אולם לדעתי הישרדותו של נוסח המסורה כנוסח היחיד והיעלמותם של הטקסטים האחרים היו תוצאה של התפתחויות חברתיות כמתואר לעיל.⁷ לא התחוללה מלחמת תרבות – מה שאירע הוא שהקבוצות שאימצו את הנוסחים האחרים פשוט חדלו להתקיים.

גם לאחר חורבן הבית נפוצו נוסחים אחרים של המקרא, אך לא עוד בתוך היהדות. בינתיים באה הנצרות לעולם, והנוצרים השתמשו בתרגום השבעים, שבמקורו היה תרגום יהודי, ושאוּמץ לבסוף על ידי הנצרות. יהודים דוברי יוונית חדלו להשתמש בתרגום השבעים, ופנו במקום זאת אל העריכות (הרוויזיות) היהודיות המאוחרות יותר. השומרונים, עוד קבוצה שפרשה מן היהדות, כנראה במאה השלישית לפסה"נ, השתמשו בחומש משלהם, המבוסס על נוסח שהיה אי פעם בשימוש בקרב היהודים. התוצאה המעשית של התפתחויות אלה הייתה חלוקת הנוסחים בין העדות הדתיות לאחר חורבן הבית. הזרם המרכזי של היהדות דבק בנוסח המסורה, רוב הנוצרים – בתרגום השבעים היווני, והשומרונים דבקו בתורתם. כל יתר הנוסחים ששימשו בשלב קודם, כדוגמת אלה המוכרים מקומראן, כבר לא היו בשימוש, מפני שלא התקיימו עוד קבוצות דתיות אחרות שעשויות היו לאמץ אותם.

כתוצאה מכך הארכאולוגיה ודתות שונות באות לעזרנו בהבנת התפתחות הנוסחים בתקופה העתיקה. רק במקרה נתגלו מגילות בקומראן ובאתרים אחרים במדבר יהודה, ואלמלא נתגלו לא היינו יודעים הרבה על הנוסח הקדום של המקרא. גם הדתות באות לעזרנו, שכן הנצרות שימרה את תרגום השבעים ואת הוולגטה, העדה השומרנית שימרה את החומש שלה, והיהדות המסורתית שימרה את נוסח המסורה.

אף שהתרגומים המודרניים משקפים בדרך כלל את נוסח המסורה, בכמה פרטים חשובים מייצגים הם את תרגום השבעים, את אחת ממגילות קומראן או מקור קדום אחר, ובמצעותם מגלים אנו טפח ממגוון הגרסאות בימי קדם.⁸ מצב זה מביא אותנו להכיר בכך

⁷ Discoveries', הרברט טוב (לעיל הערה 2), עמ' 170–171.

⁷ A. S. van der Woude, 'Pluriformity and Uniformity – Reflections on the Transmission of the Text of the Old Testament', J. N. Bremmer and F. García Martínez (eds.), *Sacred History and Sacred Texts in Early Judaism: A Symposium in Honour of A. S. van der Woude*, Kampen 1992, pp. 151–169. ואן דר וואדה סובר – כמוני – שבחוגים שונים ביהדות בית שני היו גישות שונות לנוסח. רוב החוגים לא קיימו נוסח אחיד, כפי שניתן לראות מתוך מגילות קומראן. בו בזמן חוגי המקדש ואחר כך הפרושים דגלו בנוסח אחיד, במקרה זה נוסח המסורה. ראו: E. Tov, 'The History and Significance of a Standard Text of the Hebrew Bible', M. Sæbø (ed.), *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation*, I, Göttingen 1996, pp. 49–66

⁸ למשל התוספת החשובה במגילת 4QSam^a בשמ"א יא, א נכללה בתרגום New American Bible וכן באחד התרגומים הצרפתיים מאפריקה.

שנוסח המסורה אינו המקרא אלא רק אחד ממייצגיו, מייצג ראוי מאוד, אבל רק אחד מבין כמה צורות נוסח.⁹

צורות הנוסח הנבדלות מנוסח המסורה עומדות במוקד מחקרי. בכמה מספרי המקרא נוסח המסורה שונה במידה רבה מתרגום השבעים ומהחומש השומרוני. שני מקורות אלו הם קדומים ומודרניים בעת ובעונה אחת – הם נוצרו בימי קדם, אך עדיין נחשבים מקורות סמכותיים בתקופה המודרנית. החומש השומרוני, שנוצר קרוב לוודאי במאה השלישית לפסה"ג, מכיל את כתבי הקודש של העדה השומרנית עד היום הזה. תרגום השבעים הוא עדיין חלק מכתבי הקודש של הכנסייה האורתודוקסית המזרחית, והיה הנוסח המוסמך עבור הנצרות כולה במשך תקופה ארוכה, עד שהחליפה אותו הכנסייה המערבית בוולגטה. ספרי תרגום השבעים הידועים כספרים חיצונים, כגון ספר ברוך וספרי מכבים א–ב, הם עדיין חלק מכתבי הקודש של הכנסייה הקתולית כיום, אף שהם נחשבים קנוניים למחצה.

אנו מתעניינים בתוכנו של תרגום השבעים בשל מעמדו ביהדות בית שני. לשם כך עלינו להבין את אופי ההבדלים שבין נוסח המסורה לתרגום השבעים, במיוחד במקומות שבהם נבדלים שני הנוסחים זה מזה בעניינים מרכזיים. אוציא מהדיון את הספרים בתרגום השבעים שלדעתי נעשו בהם שינויים בולטים ביזמת המתרגם, כגון תרגום ספר איוב, אף שאני מכיר בסובייקטיויות של קביעה זו. ניתוחי מתבסס אפוא על הנחות קודמות הדוחות הסברים חלופיים. למותר לציין כי אם אחת הדעות החלופיות משכנעת יותר מדעתי, הניתוח שלהלן יהיה רלוונטי פחות או בלתי רלוונטי. למשל אם מישוהו סבור שהמתרגם של ספר מלכים א הוא שיצר את הגרסה הייחודית של תרגום השבעים, ושאינן היא משקפת את הנוסח העברי שביסוד התרגום, הרי הניתוח שלהלן לא יהיה רלוונטי לדעתו. בסיום דיוני אפנה גם לשאלות של נוסח וקנון, בניסיון להבין אילו צורות נוסח נחשבו סמכותיות בקהילות מסוימות ומדוע.

ב. הבדלים בולטים בתוכן בין נוסח המסורה למקור העברי של תרגום השבעים

אפתח בדיון בספרים בתרגום השבעים הנבדלים במידה רבה מנוסח המסורה. לא אתמקד בספרים המשקפים ככל הנראה מהדורה שקדמה לנוסח המסורה, כגון ירמיה או שמ"א טז–יח, אלא בשלושה ספרים שמשקפת בהם עריכה ספרותית שלדעתי נעשתה לאחר עריכת נוסח המסורה: מלכים א – או מלכויות ג, כשמו בתרגום השבעים – אסתר

9 מהדורה הנושאת את השם המטעה Biblia Hebraica הייתה צריכה להיקרא Biblia Masoretica. ראו: E. Tov, 'The Place of the Masoretic Text in Modern Text Editions of the Hebrew Bible: The Relevance of Canon', L. McDonald and J.A. Sanders (eds.), *The Canon Debate*, Peabody, Mass. 2002, pp. 234–251

ודניאל.¹⁰ בדיון בספרים אלה גם אצביע על כמה מקבילות בין צורתם בתרגום השבעים, או במקורו השמי של תרגום השבעים, ובין חיבורים של המקרא העברי המשוכתב מקומראן.

1. מלכויות ג

ספר מלכויות ג היווני שונה לחלוטין ממקבילו בנוסח המסורה, הוא ספר מלכים א, והרקע ליחס שבין שני הספרים נתון במחלוקת בין החוקרים.¹¹ להשקפתי החיבור העברי שביסוד תרגום השבעים הוא שכתוב יסודי של הנוסח העומד לפנינו עתה במלכים א בנוסח המסורה. המלך שלמה מתואר בנוסח המסורה כחכם, אבל בעשרת הפרקים הראשונים של תרגום השבעים חכמתו מודגשת יותר. תרגום השבעים מפרש ומסדר מחדש כמה מהפרקים העוסקים בשלמה, ומארגן מחדש כמה פסקאות, מתוך תשומת לב מיוחדת לסדרן הכרונולוגי. דייוויד גודינג הציג את הסיכום הפשוט ביותר של מלאכת השכתוב שנעשתה במלכויות ג: עשרת הפרקים הראשונים נכתבו מחדש סביב חכמתו של שלמה, כולל טיוח של חטאיו, פרקים יא–יד מציגים את ירבעם באור חיובי יותר מאשר במלכים א, ופרקים טז–כב מטייחים את מעשיו השליליים של אחאב.¹² הכתיבה מחדש במלכויות ג נעשתה תוך שימוש בטכניקות הבאות:¹³

א. תרגום השבעים הוסיף בפרק ב שני תקצירים תמטיים שחוזרים על מספר פסוקים במל"א ג–יא העוסקים בחכמת שלמה. תקצירים ארוכים אלה, הנפרשים על 24 פסוקים (להא–o, 1-a), חורגים מן הסדר הכרונולוגי בפרק ב, שכן תולדות שלמה נפתחות רק בפרק ג. בתקצירים אלה מוצגים מעשיו של שלמה – ובהם נישואיו לבת פרעה, מפעלי הבנייה שלו, המנהל שהקים והקרבנות שהקריב – כפרי חכמתו. המקבילה הקרובה ביותר לטכניקה זו היא התקציר שנוסף בתרגום השבעים לפני דנ' ה (ראו להלן), אף שתקציר זה איננו תמטי.

ב. הכפלה של פסקאות. נוסף על הפסקאות שנזכרו בסעיף הקודם, הטקסט המשוכתב

10 עזרא החיצוני הוא אולי דוגמה נוספת, אבל אין זה ספר משוכתב כמו שלושת הספרים הנזכרים, כי אם יצירה חדשה המבוססת על שלושה מקורות מקראיים, דה"ב לה–לו; עז' א–י; נחמ' ח, א–יב, וסיפור חדש (עזרא החיצוני ג, א–ה, ג). ראו: ש' יפת, 'דמותה של תקופת שיבת ציון בעזרא החיצוני', *Z. Talshir, I Esdras: From Origin to Translation*: עמ' 109–128. ראו גם: (SBLSCS, 47), Atlanta, Ga. 1999; 'צ' טלשיר, 'גישות סינכרוניות ומסקנות דיאכרוניות בחקר מהדורות מקבילות', באר"שבע, יח [על קו התפר: בין ביקורת הנוסח לביקורת ספרותית] (תשס"ה), עמ' 77–97.

11 E. Tov, '3 Kingdoms Compared with Similar Rewritten Compositions', A. Hilhorst et al. (eds.), *Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez* (JSJSup, 122), Leiden 2007, pp. 345–366

12 D. W. Gooding, 'Problems of Text and Midrash in the Third Book of Reigns', *Textus*, 7 (1969), pp. 1–29

13 לפרטים ראו: טוב (לעיל הערה 11).

במלכויות ג טז, כח-a-h חוזר על מל"א כב, מא-נא (תיאור פעולותיו של יהושפט), ובמלכויות ג טז, at יש חזרה על מל"א ט, כד. למיטב ידיעתי לא נעשה שימוש בטכניקה זאת במקומות אחרים בתרגום השבעים או בנוסח המסורה.

ג. הוספת נוסחה חלופית. הסיפור החלופי על תולדותיו של ירבעם, שמופיע רק בתרגום השבעים (מלכויות ג יב, כד-a-z), מציג סיפור מתחרה ארוך הניצב לצד הסיפור המקורי שנמצא בכל הנוסחאות, כולל תרגום השבעים (מל"א יא, יב, יד). הטכניקה של הצבת שתי גרסאות לסיפור אחד שימשה מאז ומתמיד בתהליך חיבורם של ספרי המקרא, אולם פרט ליוצא מן הכלל אחד (שמ"א טז-ח),¹⁴ נראה לי שאין מקבילה להצבתם יחדיו של שני סיפורים חלופיים רק באחד מעדי הנוסח.

ד. העברה של פסוקים לסביבה אחרת בהתאם לנטייתו של העורך, במיוחד דעותיו על סדר המאורעות, לדוגמה מל"א ג, א; ט, טז-יז מוצבים מחדש כמלכויות ג ה, יד; מל"א ה, ז-ח מוצבים מחדש כמלכויות ג ה, א; מל"א ה, לא-לב; ו, ו-ז-ח הועברו למלכויות ג ו, d-a; הפסוקים במל"א ח, יא-יב הוצבו במלכויות ג ח, ג; פסוקים ממל"א ט, טו-כב מוקמו במלכויות ג י, כב-a-c וכן הלאה. לטכניקה זו יש מקבילות במקומות אחרים בתרגום השבעים ובנוסח המסורה.

ניתן להוכיח שהיסודות החדשים שבתרגום השבעים מבוססים על נוסח עברי,¹⁵ ושנוסח זה הוא משני לנוסח המסורה.¹⁶ נוסח זה משכתב את נוסח המסורה בדרך דומה לזו שנקטו החומש השומרוני וכמה מחיבורי המקרא המשוכתב מקומראן.¹⁷

2. אסתר

הערכת ההבדלים שבין נוסח מגילת אסתר בתרגום השבעים לנוסח המסורה מציבה לפנינו אתגרים רבים.¹⁸ תרגום השבעים חופשי מאוד ולעתים פרפרסטי. הוא אף כולל שש הרחבות

14 בפרקים אלה הוצמד לסיפור הקצר המקורי של המפגש בין דוד וגלית כמסופר בתרגום השבעים סיפור חלופי בנוסח המסורה. ראו: E. Tov, 'The Composition of 1 Samuel 17-18 in the Light of the Evidence of the Septuagint Version', J.H. Tigay (ed.), *Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 1985, pp. 97-130. ניתוח מתוקן ראו: E. Tov, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint* (VTSup, 72), Leiden, Boston and Köln 1999, pp. 333-360. ראו גם: D. Barthélemy et al., *The Story of David and Goliath: Textual and Literary Criticism, Papers of a Joint Venture* (OBO, 73), Fribourg and Göttingen 1986. טוב (לעיל הערה 11).

15 לדעה אחרת ראו לאחרונה מאמר מאלף: ג' דרשן, 'דברי שלמה האחרונים: התוספות הארוכות בתרגום השבעים למל"א ב (l-a46, k-a35) וחשיבותן לשאלת העריכה של מל"א א-יא', תרביץ, עה (תשס"ו), עמ' 5-50.

16 ראו בהרחבה: טוב (לעיל הערה 11).

17 E. Tov, 'The LXX translation of Esther: A Paraphrastic Translation of MT or a Free Translation of a Rewritten Version?', A. Houtman et al. (eds.), *Empychoi Logoi – Religious*

ארוכות לסיפור, המוכרות כתוספות F-A, ושמוסיפות למעלה מ־50 אחוז על כמות המילים בספר היווני.¹⁹ הרחבות אלה נחשבות באופן מסורתי יחידות עצמאיות, אולם השימוש במונח תוספות יוצר רושם מטעה באשר לטבען ועלול להוביל למסקנות שגויות, ועל כן עדיף לתארן כהרחבות נרטיביות F-A.

ההסכמה היחידה במחקר באשר לערכו הטקסטואלי של תרגום השבעים למגילת אסתר, היא הסכמה שלילית,²⁰ וזאת בשל טכניקת התרגום, שהיא חופשית ולעתים פרפרסטית. אולם יש להכיר בעובדה שתרגום השבעים משקף קצת שינויי נוסח עבריים בפרטים קטנים, ושלשונן המקורית של ההרחבות A, C, D כנראה הייתה עברית. זאת ועוד, התרגום ליוונית של החלקים הקנוניים ושל ההרחבות נעשה בידי אותו אדם עצמו.²¹ תרגום השבעים לאסתר משקף אם כך חיבור עברי משוכתב, שהכיל הרחבות שונות.

אין סיבה לדחות את העדות של כל כתבי היד של תרגום השבעים, שעל פיה מייצגים כל המרכיבים של תרגום השבעים לאסתר יחידה אינטגרלית אחת. אל לנו להיות מושפעים מהעובדה שהיירונימוס עקר את ההרחבות F-A מהקשרן ובכך עיוות את התרגום.²² מעשהו היה שרירותי ולא עקבי, שכן באותה מידה ניתן היה לעקור חלקים שווים בגודלם מהתרגום היווני של מלכויות ג, כמו אלה שנזכרו לעיל (בפרקים ב, ה, ו-יא), ולמקם אותם בסוף הספר. זאת ועוד, הקטעים הקנוניים וההרחבות בפרקים ד-ה משולבים אלו באלו באופן אורגני, כך שלא ניתן לסמן קבוצה רצופה של פסוקים המהווים את הרחבה D.²³ האחדות

Innovations in Antiquity: Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst, Leiden 2008, pp. 507–526

19 בגלל חוסר הביטחון באשר למקורו של תרגום השבעים, קשה להעריך את היחס המדויק בין נוסח המסורה לתרגום השבעים. לפי החישובים של דורותי תרגום השבעים הוסיף 77 אחוז לנוסח המסורה, הנוסח המכונה A-Text הוסיף 45 אחוז, ואילו יוסף בן מתתיהו הוסיף 32 אחוז. ראו: C. V. Dorothy, *The Books of Esther: Structure, Genre, and Textual Integrity* (JSOTSup, 187), Sheffield 1997, p. 16

20 דעה זאת נוסחה בצורה הקולעת ביותר על ידי קלינס: 'Almost everyone agrees, however, that no matter how free the Septuagint translator has been, it is essentially the Masoretic Hebrew text that was his *Vorlage*' (D.J.A. Clines, *The Esther Scroll: The Story of the 'The tendency, Story* [JSOTSup, 30], Sheffield 1984, p. 69) 'The tendency, so common at the present day, to overestimate the importance of the LXX for purposes of textual criticism is nowhere more to be deprecated than in the Book of Esther. It may be doubted whether even in a single passage of the book the Greek manuscripts enable us to emend the Hebrew text' (Th. Nöldeke, 'Esther', T.K. Cheyne and J.S. Black [eds.], *Encyclopaedia Biblica*, II, London 1899–1903, col. 1406)

21 טוב (לעיל הערה 18).

22 ברונלי משתמש במונח זה. ראו: W.H. Brownlee, 'Le livre grec d'Esther et la royauté divine – corrections orthodoxes au livre d'Esther', *RB*, 73 (1966), p. 162

23 טוב (לעיל הערה 18).

של הטקסט הקנוני מחד גיסא ושל ההרחבות הנרטיביות מאידך גיסא נתמכת גם בכמה וכמה קשרים תוכניים בין שני המרכיבים.²⁴

השכתוב המשתקף במקור העברי לתרגום השבעים לאסתר מתאפיין בתכונות הבאות:
א. הוספת הרחבות נרטיביות ארוכות בנקודות מפתח בסיפור: הרחבות F⁻¹A לפני תחילת הסיפור ובסיומו (חלום מרדכי ופשרו), הרחבה C (תפילות מרדכי ואסתר) והרחבה D (הריאיון של אסתר עם המלך) אחרי פרק ד.

ב. הוספת רקע דתי לגרסת נוסח המסורה, שלא נזכר בה שם אלוהים. פרטי רקע כאלה נוספו לא רק בהרחבות הארוכות, אלא גם כתוספות קטנות, כגון בפסוקים ב, כ; ד, ה; ו, יג. בדומה לכך נזכרת מעורבותו של אלוהים במדרש ובתרגום הארמי.²⁵

ג. הוספת רעיונות חדשים בפרטים קטנים. לדוגמה זיהויו של אחשוורוש כארתכסרסס; תיאור המשתה הראשון כחגיגת נישואין של ושתי (א, ה, יא); אורכו של המשתה השני (א, ה); תיאור השפע במשתה (א, ה-1); זיהויו של מהומן כהמן (א, י); השתתפותו הפעילה של המלך בתליית שני הסריסים (ב, כג) והמן (ח, ז); הנחת הטבעת על ידו של המן על ידי המלך (ג, י); זיהויו של המן כמוקדוני (E י, ט, כד); דאגתה של אסתר לביטחונה האישי (ח, 1).

לאור הדיון דלעיל אני מציע שהמקור העברי של תרגום השבעים לאסתר הכיל את מה שמכונה הרחבות A, C, D⁻¹. לעומת זאת הצווים המלכותיים בהרחבות B ו-E⁻¹ נוספו ככל הנראה בידי המתרגם.

3. דניאל

לא ניתן להכריע בשאלת היחס שבין פרטים רבים בנוסח המסורה ובתרגום השבעים לדנ' ד-1,²⁶ אבל מרבית החוקרים סבורים שתרגום השבעים משקף עיבוד מאוחר של ספר כגון

24 המקרה של ספר דניאל, הכולל תוספות חיצוניות אחדות, נבדל מספר אסתר שכן התוספות שם אינן חלק אינטגרלי של הספר כמו באסתר. ספק רב אם היה פעם קיים ספר דניאל מורחב הכולל את ההוספות בשפה שמית. כמו כן לא היה קיים מעולם ספר ירמיה מורחב שכלל את ספר ברוך, אף כי מתרגם אחד תרגם את שני הספרים. ראו: E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah and Baruch: A Discussion of an Early Revision of Jeremiah 29–52 and Baruch 1:1–3:8* (HSM, 8), Missoula, Mont. 1976

25 השוואת דאגתה של אסתר לענייני כשרות ב-C, כו-כח לבבלי, מגילה יג ע"א, תרגום ראשון ותרגום שני לאס' ב, כ. ראו: B. Grossfeld, *The Two Targums of Esther; Translated with Apparatus and Notes* (The Aramaic Bible, 18), Edinburgh 1991. לתרגום השבעים לאס' ב, ז, 'הוא חניך אותה לעצמו לאישה' (נוסח המסורה: 'לקחה מרדכי לו לבת') השוו: 'תנא משום ר' מאיר אל תקרי לבת אלא לבית [ר"ל: לאישה]' (בבלי, מגילה יג ע"א). דעה אחרת על הכתוב בבבלי מגילה שם ראו: M. Zipor, 'When Midrash Met Septuagint: The Case of Esther 2,7', *ZAW*, 118 (2006), pp. 82–92

E. Tov, 'Three Strange Books of the LXX: 1 Kings, Esther, and Daniel Compared with 26

נוסח המסורה, אף שלעתים הוא משקף נוסח קדום יותר. מקצת החוקרים הרחיקו לכת וטענו שתרגום השבעים לספר דניאל כולו הקדים את נוסח המסורה.²⁷ בשל סיבוכים אלה ניתן להציג את שתי הגרסאות גם כשתי יצירות עצמאיות שעיבדו חיבור קדום.²⁸ ברם נראה לי שהמקור של תרגום השבעים עיבד טקסט קדום הדומה לנוסח המסורה.²⁹ התשתית (substratum) השמית³⁰ של הטקסט היווני מבצבצת פעמים רבות.³¹

להלן שלוש דוגמאות לשכתוב בתרגום השבעים:

א. בפרק ד עיבד תרגום השבעים חיבור קרוב מאוד לנוסח המסורה, ושינה, הוסיף והשמיט פרטים רבים. בין היתר שיבץ הנוסח היווני את פסוקי הפתיחה של פרק ד (ג, לא–לג בנוסח המסורה) מאוחר יותר בפרק, ובהרחבה מרובה, כפסוק לד. הסיפור בנוסח המסורה פותח בפסוקים אלה, המכילים את וידוי המלך על חטאו והכרתו בגדולת אלוהים, בעוד שבתרגום השבעים הם מופיעים בסוף הסיפור ובצורת דוקסולוגיה, כמו בפרק ו,

Similar Rewritten Compositions from Qumran and Elsewhere', M. Karrer and W. Kraus (eds.), *Die Septuaginta: Texte, Kontexte, Lebenswelten* (WUNT, 219), Tübingen 2008, pp. 369–393

R. Albertz, *Der Gott des Daniel: Untersuchungen zu Daniel 4–6 in der Septuagintafassung sowie zu Komposition und Theologie des aramäischen Danielbuches* (SBS, 131), Stuttgart 1988; O. Munnich, 'Texte Massorétique et Septante dans le livre de Daniel', A. Schenker (ed.), *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and the Hebrew Base of the Septuaginta Reconsidered* (SBLSCS, 52), Atlanta, Ga. 2003, pp. 93–120

לדברי אולריך המהדורות המקבילות של נוסח המסורה ותרגום השבעים הרחיבו בדרכים שונות נוסח קדום. ראו: E. Ulrich, 'Double Literary Editions of Biblical Narratives and Reflections on: Determining the Form to Be Translated', J. L. Crenshaw (ed.), *Perspectives on the Hebrew Bible: Essays in Honor of Walter J. Harrelson*, Macon, Ga, 1988, pp. 101–116 (=idem, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*, Grand Rapids, Mich. 1999, pp. 34–50, esp. pp. 40–44)

R. Grelot, 'La Septante de Daniel IV et son substrat sémitique', *RB*, 81 (1974), pp. 5–23; idem, 'La chapitre V de Daniel dans la Septante', *Semitica*, 24 (1974), pp. 45–66. קולינס היטיב להבין את היחס בין שני המקורות. ראו: J. Collins, *A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1994, pp. 4–11, 216–220, 241–243

J. A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (ICC), Edinburgh 1964, pp. 37, 248. ראו: גרלו (שם).

לדברי אולריך תרגום השבעים היה 'עקיב ואחיד, ובעל טכניקת תרגום עקיבה. לפיכך ההבדלים המשמעותיים בין נוסח המסורה לתרגום השבעים בפרקים ד–ו מצביעים על כך שתרגום השבעים מייצג בנאמנות מהדורה ספרותית שונה של פרקים אלה' (אולריך, מגילות ים המלח [לעיל הערה 28], עמ' 43). אם יש אמת בדעה זאת, הרי המקור הארמי של פרקים אלה בתרגום השבעים מוכר לנו היטב, או לפחות ניתן לשחזר חלקים לא מבוטלים של מקור זה.

כו-כז ובמקומות נוספים. אופיו המשני של תרגום השבעים ניכר בכך שהתוספת בפסוק לד' מפנה לאירועים שעתידים להתרחש, אך למעשה הם כבר התרחשו בפרק ד' עצמו, גם בתרגום השבעים. בנוסח המסורה (ג, לג) פסוק זה אכן מקדים את המסופר בפרק ד'.
ב. נוסח המסורה נוטה לשנות פרטים בניסוח החלום בפרק ד' כך שיתאימו לתיאור פתרונו בהמשך. תרגום השבעים מרחיק לכת יותר בדברו בתוך החלום עצמו, בפסוק הנוסף י"א, על מילוי פקודת האל למלך. פסוק ארוך זה, שחוזר על נוסח הפסוקים הקודמים, מספר על כריתת העץ ועל הפיכתו לבעל חיים – המסמל את המלך – ואומר עליו 'הוא אכל עשב עם חיות הארץ' (לניסוח השווה פסוק יב).

ג. לפני תחילת פרק ה' (משתה המלך בלשאצר והכתיבה על הקיר) מוסיף תרגום השבעים תקציר של הפרק, שאין לו מקבילה לא בנוסח המסורה ולא בגרסת תאודוטיון. התקציר מוסיף בתור מרכיב חדש את תעתיק הכתובת שעל הקיר (פסוק כה), שאיננו כלול בגרסת תרגום השבעים. התקציר גם כופל באופן חלקי את תוכנו של הפרק. הוא פותח במילים של פסוק א, המציג את משתה המלך. יש הבדלים בפרטים בין התקציר מצד אחד לבין נוסח המסורה ותרגום השבעים מצד אחר. התקציר מסכם אפוא נוסח שונה במקצת של הפרק, והטקסט המונח ביסודו כנראה היה כתוב ארמית. אפשר להשוות את התקציר בדניאל לתקצירים התמטיים בפרק ב' של ספר מלכויות ג' בתרגום השבעים. עם זאת התקציר בדניאל מתמצת את הפרק, בעוד שספר מלכויות ג' חוזר על פסוקים הסובבים סביב נושא משותף, חכמתו של שלמה.

מן הדוגמאות שהובאו כאן מספרי מלכויות ג', אסתר ודניאל עולה שספרים יווניים אלו משקפים חיבורים עבריים שהיו שונים מאוד מאלו שנכללו בנוסח המסורה, ושהם שכתובים של חיבורים דומים לאלה שנכללו בנוסח המסורה.³² לחיבורים הללו, כמו לקבוצת החומש השומרוני ולחיבורי קומראן יש תכונות משותפות אחדות, אבל למחבריהם היו כוונות שונות.

אם ניתוחי עד כה נכון, הרי אוסף כתבי הקודש היווניים הכיל מספר חיבורים ששכתבו חיבורים שנכללו בקנון העברי וכן חיבורים שקדמו לנוסח המסורה, כמו במקרה של ספרי ירמיה ויחזקאל.

ג. השוואה של שלושת ספרי תרגום השבעים לחיבורים מקראיים משוכתבים בעברית

התורה השומרונית שכתבה חיבור דומה לנוסח המסורה. השכתוב היה חלקי, כמו כל השכתובים, אבל הוא גלוי לעין. עיקרו של השכתוב בחומש השומרוני איננו נושא אופי

32 טוב (לעיל הערה 26).

שומרונים, שכן טקסטים קדומים יותר, שנמצאו בקומראן, והמכונים קדם־שומרונים,³³ זהים בתוכנם לחומש השומרונים ואין הם כתתיים. עם זאת החומש השומרונים מכיל מעט גרסאות כתתיות שומרניות. ביחד מכונים טקסטים אלה קבוצת החומש השומרונים. כמה מהחיבורים העבריים מקומראן דומים אף הם לשכתוב שביסוד ספרי תרגום השבעים, אפילו יותר מאשר קבוצת החומש השומרונים. הטקסטים המקראיים המשוכתבים מקומראן שנשתמרו בצורה הטובה ביותר³⁴ הם מגילת המקדש, בייחוד 11QT^a טורים נא–סו, המגילה החיצונית לבראשית (1Q20) וספר היובלים.³⁵ מקבילות אלה מחזקות את טענתי דלעיל בדבר השכתוב בכמה מספרי תרגום השבעים, ומהכיוון ההפוך תרגום השבעים מסייע בידנו להבהיר את מעמדם הקנוני של החיבורים מקומראן. המאפיין העיקרי המשותף לחיבורים אלה, לחומש השומרונים ולמקורות המשוחזרים של תרגום השבעים, נוגע ליחסי הגומלין שבין המקור המקראי המשוער לתוספות הפרשניות. בכל החיבורים מקומראן ובקבוצת החומש השומרונים יש רצפים ארוכים של טקסט מקראי שמשולבות בהם תוספות פרשניות קצרות או ארוכות. שלושת ספרי תרגום השבעים שנזכרו לעיל לא קושרו עד כה לחיבורי המקרא המשוכתב מקומראן. משעה שיצרנו את הקשר הזה, ניכר הדמיון בצורת השכתוב של ספרי המקרא. ליתר דיוק, הקריטריונים המאפיינים לדברי מיכאל סיגל שכתובים של חיבורי המקרא: מסגרת סיפורית חדשה, הרחבות וקיצורים ושכבה עריכתית מגמתית,³⁶ מתאימים בחלקם לספרי תרגום השבעים האמורים.

33 במיוחד 4QpaleoExod^m ו־4QNum^a. ראו: E. Tov, 'Rewritten Bible Compositions and Biblical Manuscripts, with Special Attention to the Samaritan Pentateuch', *DSD*, 5 (1998), pp. 334–354

34 G. J. Brooke, 'Rewritten Bible', L. H. Schiffman and J. C. VanderKam (eds.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford and New York 2000, pp. 777–781; G. Brooke, 'The ,Rewritten Law, Prophets and Psalms: Issues for Understanding the Text of the Bible' E. Tov, 'Biblical Texts as Reworked in Some Qumran Manuscripts with Special Attention to 4QRP and 4QParaGen–Exod', E. Ulrich and J. VanderKam (eds.), *The Community of the Renewed Covenant: The Notre Dame Symposium on the Dead Sea Scrolls* (Christianity and Judaism in Antiquity Series, 10), Notre Dame, Ind. 1994, pp. 111–134; M. Segal, 'Between Bible and Rewritten Bible', M. Henze (ed.), *Biblical Interpretation at Qumran* (Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature), Grand Rapids, Mich. and Cambridge 2005, pp. 10–29; D. J. Harrington, S. J., 'Palestinian Adaptations of Biblical Narratives and Prophecies', R. A. Kraft and G. W. Nickelsburg (eds.), *Early Judaism and its Modern Interpretations*, Atlanta, Ga. 1986, pp. 242–247

35 גם בספר 'קדמוניות המקרא' למיוחס לפילון וב'קדמוניות היהודים' של יוסף בן מתתיהו יש מקבילות מעניינות, אך משום שאינם טוענים לקדושה הם רלוונטיים פחות.

36 סיגל (לעיל הערה 34), עמ' 20–26.

מלכויות ג. שתי טכניקות מרכזיות שנעשה בהן שימוש בספר מלכויות ג היווני, אבל אינן מוכרות מנוסח המסורה ומספרי הקנון היווני, שימשו גם בקבוצת החומש השומרוני – הכפלת קטעים והוספת תקצירים תמטיים.

א. הכפלה. עיקרון ספרותי מרכזי של קבוצת החומש השומרוני מתבטא בכוונה לשכתב את ספרי המקרא לפי מגמות העריכה שלה אך מבלי להוסיף קטעים חדשים. הוספת פסקאות חדשות הייתה פוגעת באותנטיות של החיבור המקראי המשותב, ולפיכך הגבילה עצמה קבוצת החומש השומרוני להכפלת קטעים. כך הוכפלו למשל כל החלקים בנאאמו הראשון של משה בדב' א–ג ושולבו בספרי שמות ובמדבר.³⁷ להכפלות בקבוצת החומש השומרוני ובמלכויות ג יש מטרות שונות: במלכויות ג היווני הן משרתות מטרה עריכתית (פרשנית או כרונולוגית), בעוד שבקבוצת החומש השומרוני הכפלת הקטעים מספר דברים בספרי שמות ובמדבר מטרחה להכין את הרקע לנאאמו של משה בדב' א–ג.³⁸

ב. תקצירים תמטיים. שני אוספי הפסוקים במלכויות ג פרק ב מתמצתים בהתחלת הספר היווני פסוקים הקשורים לנושא המרכזי של הפרקים ג–י, חכמת שלמה. בדומה לכך הדיבר העשירי שנוסף בשתי הגרסאות של עשרת הדיברות בחומש השומרוני³⁹ (ושאיננו מופיע בטקסטים קדם-שומרוניים), דיבר אשר קובע את קדושתו של הר גריזים, הוא תקציר תמטי של פסוקים במקומות אחרים בספר דברים המתארים את קדושתו של הר גריזים.⁴⁰

אסתר בתרגום השבעים. המקור העברי של אסתר בתרגום השבעים שכתב חיבור הדומה מאוד לנוסח המסורה. הטכניקה הבולטת ביותר המאפיינת את השכתוב היא הוספת ההרחבות הנרטיביות הארוכות A, C, D ו-F, המעניקות לסיפור משמעות מיוחדת. את היחס שבין ההרחבות הארוכות לבין נוסח מקראי קודם אפשר להשוות ליחס שבין החיבורים המקראיים המשותבים מקומראן לבין מקורם המשוער – החיבורים המשותבים מקומראן מתייחסים בחופשיות רבה לכתובים שהיו לפנייהם, ומוסיפים הרחבות ארוכות בכל מקום שמחברם מצא לנכון.

דניאל. אף בתרגום השבעים של ספר זה נעשה שימוש בטכניקות המופיעות בחיבורים משותבים אחרים.

א. פקודה וביצועה. בתוספת שבתרגום השבעים לדנ' ד, יד' a (a²) מסופר על ביצוע

37 טוב (לעיל הערה 33)

38 הכפלה דומה נמצאת במגילת 4QDeut, בטור ה, שורות 5–7: נוסף שם נימוק לדיבר השבת בשמ' כ, יא אחרי משפט הנימוק של ספר דברים. ראו: J. H. Tigay, 'Conflation as a Redactional Technique', הנ"ל (לעיל הערה 14), עמ' 55–57.

39 השומרונים רואים את הדיבר הראשון שבמסורת היהודית כמבוא לעשרת הדיברות, כך שלפי שיטתם היה מקום לדיבר נוסף.

40 דב' יא, כטא; כז, בב–ba, ד, ה–i; יא, ל, בסדר זה.

פקודתו של אלוהים המובאת בפסוקים יא–יד (יד–ז). המקבילה הקרובה ביותר לטכניקה זו מצויה בסיפור עשר המכות בשמ' ז–יא בקבוצת החומש השומרוני. בסיפור זה הרחיבה קבוצת החומש השומרוני את תיאור פקודותיו של האל למשה ולאחרן להזהיר את פרעה לפני כל מכה והוסיפה תיאור מפורט של ביצוע הפקודות.⁴¹ תוספות אלה אופייניות לא רק לטקסטים אלו, כפי שמוכיחה התוספת של הביצוע לפקודתו של קיש לשאול בשמ"א ט, ג במסורת הלוקיאנית של תרגום השבעים ובפשיטתא הנושאת אופי דומה.

ב. תקצירים. תקציר האירועים המופיע בפתיחת פרק ה בדניאל מזכיר את התקצירים התמטיים בספר מלכויות ג ובחומש השומרוני.⁴²

ד. נוסח וקנון

החיבורים המשוכתבים הכלולים בקנון של תרגום השבעים ואלו הנמצאים בין חיבורי קומראן קרובים אלו לאלו בכל הנוגע לתהליכי שכתובם ואולי גם במעמדם הקנוני. ספרי מלכויות ג, אסתר ודניאל בנוסחם היווני היו בעלי מעמד סמכותי לאחר השלמתם, שכן כל ספרי תרגום השבעים, כולל אלו הקרויים חיצוניים,⁴³ היו ככל הנראה בעלי מעמד כזה, תחילה ביהדות⁴⁴ ומאוחר יותר בנצרות. אולם כעבור מאות שנים אחדות כבר לא היו הספרים החיצוניים מקובלים ביהדות. התהליך התרחש ככל הנראה כשספרי תרגום השבעים כמכלול נדחו על ידי היהדות, בין היתר מפני שאומצו על ידי הנצרות. בעדות הנוצריות התקבלו כל ספרי תרגום השבעים ככתבי קודש, כולל הספרים החיצוניים, אף שלא כל הפרטים ברורים בעניין זה, וקיימים הבדלים בין מסורות שונות. רק בתקופה מאוחרת הרבה יותר, לאחר הרפורמציה, קיבלו הספרים החיצוניים מעמד משני. בין ספרים

41 למשל אחרי שמ' ה, יט נוסף בחומש השומרוני ובמגילת 4QpaleoExod^m, בעקבות פסוק טז ואילך: 'ויבא משה ואהרן אל פרעה ויאמרו אליו כה אמר ה' שלח את עמי ויעבדני כי אם אינך משלח את עמי הנני משלח בך'. תוספות דומות יש בחומש השומרוני ובמגילת 4QpaleoExod^m אחרי ז, יח, כט; ט, ה, יט.

42 נראה לי שעורכי המהדורות המשוכתבות התכוונו להחליף את המהדורות הקודמות, כשם שהמהדורה המורחבת של ירמיה (נוסח המסורה) החליפה את קודמתה (מגילות 4QJer^{b-d} ותרגום השבעים).

43 נדמה לי שהנוסח המכונה A-Text של תרגום השבעים לאסתר משקף שכתוב של נוסח כמו נוסח המסורה, אבל לא זכה למעמד סמכותי כמו תרגום השבעים. ראו: E. Tov, 'The "Lucianic" Text of Esther: A Rewritten Biblical Book', *Textus*, 10 (1982), pp. 1–25

44 לאמתו של דבר במקורות יהודיים אין נזכרת קבלתם של ספרים יחידים מתוך תרגום השבעים ביהדות. עם זאת אינני רואה סיבה להטיל ספק במהימנות הרשימות הקדומות של הכתבים היהודיים במקורות נוצריים קדומים. ראו: H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1900, pp. 203–214. ייתכן שהיו בקנון היווני ספרים נוספים, ובהם למשל ספר הנחך, אבל לא פחות מן הפריטים שברשימות.

אלו נכללו גם התוספות לספרי אסתר ודניאל, אף שמעולם לא היה להרחבות אלה קיום נפרד.

מעמדם הסמכותי של כל הספרים היווניים בתרגום השבעים בשעתם אינו נתון לוויכוח, אך מעמדם הסמכותי של ספרים אלה בלשונותיהם המקוריות (עברית וארמית) היה ודאי פחות. עם זאת הגיוני להניח שהמקור השמי של כל ספרי תרגום השבעים, כולל רוב הספרים החיצוניים, היה אי פעם בעל מעמד סמכותי. המתרגם היווני של מגילת אסתר לא היה מתרגם את החלקים הנחשבים עתה חיצוניים אלמלא היו סמכותיים בעיניו ובעיני הקהילה שבקרבה חי. ובאותה רוח, ספר ברוך הקצר נחשב סמכותי לדעת מתרגם ספר ירמיה, שכלל את הספר בתרגומו, ולדעת המעבד הפנים-יווני שעבד את שני הספרים.⁴⁵ כך גם המתרגם היווני המכונה קאיגה-תאודוטיון תרגם את ספר ברוך, כמו את בל, שושנה ואת 'תפילת עזריה ושירים של שלושת הנערים' שבין דנ' ג, כד ל-ג, כד. מתרגם זה, במאה הראשונה לפסה"נ, החשיב ספרים אלה כסמכותיים.

את ההשערה בדבר מעמדם הסמכותי של כל הספרים השמיים, או חלקם, שתורגמו על ידי מתרגמי תרגום השבעים, כולל הספרים החיצוניים, אפשר להחיל עתה על החיבורים המקראיים המשוכתבים מקומראן. לחלק משכתובי המקרא מקומראן יש כאמור מאפיינים המשותפים לספרים המשוכתבים הכלולים בתרגום השבעים, ולפיכך אפשר שמעמדם הקנוני היה דומה. אולם מותר להניח מעמד כזה רק אם הייתה קבוצה שקיבלה את החיבורים הללו כסמכותיים, ובמקרה של מגילות קומראן אין הדבר ודאי. העובדה שמספר כתבי יד של אותו חיבור נמצאו בקומראן אין משמעה בהכרח שהם גם נתקבלו כסמכותיים על ידי עדת קומראן או קבוצה אחרת. איננו מכירים קבוצה דתית שקיבלה את מגילת המקדש או את ספר היובלים כמחייבים. יש בידינו עדויות נסיבתיות על ספר היובלים, כגון מציאותם של עותקים רבים למדי של הספר בקומראן, ואפשר גם שקיומו של עותק מהודר של מגילת המקדש, ^a11QT, מעיד על מעמדו של חיבור זה.⁴⁶ אך קשה לפסוק בשאלה זו, מפני שלא שרדה קבוצה כמו היהדות, הנצרות או השומרונים שאימצה את החיבורים הללו או את חלקם. בשל היעדר עדות משכנעת על כלל החיבורים המשוכתבים אני מבקש לפנות אל הקבוצה היחידה של מגילות קומראן שהיו כה קרובות מבחינת תוכן לחיבורים המשוכתבים שבקנון של תרגום השבעים, שככל הנראה היו בעלות אותו מעמד סמכותי כמו הספרים שנכללו בתרגום השבעים. כוונתי לעותקים של ה'תורה המשוכתבת' ממערה

45 טוב (לעיל הערה 24).

46 קשה לשער שהחיבור 11QT-4 היה מקובל אי פעם ככתבי קודש, שכן כתיבתו בגוף ראשון הופכת אותו לחיבור מלאכותי ומשני לעומת כתבי היד האחרים של המקרא. עם זאת אולי אופיו המהודר של 11QT^a בכל זאת משקף מעמד סמכותי. ראו: E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (STDJ, 54), Leiden and Boston 2004, pp. 125–129

4, הדומים מאוד מבחינה טיפולוגית למקור השמי של תרגום השבעים של מלכים א, אסתר ודניאל, שכן הם כוללים רצפים ארוכים של נוסח מקראי ללא שינוי והוספות פרשניות קטנות כגדולות. יש לראות בכתבי היד האלה מקורות מקראיים כמו הספרים היווניים הנזכרים.⁴⁷ לפיכך יש לסווג מחדש כתבי יד אלו,⁴⁸ שפורסמו כחיבור לא מקראי.⁴⁹ קבוצת 4QRP מיוצגת בחמישה כתבי יד,⁵⁰ ששניים מתוכם מקיפים מאוד (4Q364–365). בהשוואה לחיבורי המקרא המשוכתב מקומראן, בחיבור זה נמצאים הרצפים הארוכים ביותר של טקסט שניתן לסווגו כמקראי, בדומה לנוסח המסורה או קבוצת החומש השומרוני.⁵¹ חיבור זה גם מארגן מחדש את סדרם של כמה קטעים מהתורה.⁵² עד כמה שיש בידינו לקבוע, קבוצת 4QRP מכילה מספר קטן יחסית של תוספות פרשניות נרחבות. אופי הפרשני של טקסטים אלו בולט במיוחד בכמה תוספות שאורכן שורה או שתיים, ובכמה מקרים למעלה משמונה שורות. הדוגמה המובהקת ביותר לטכניקה זו היא שירת מרים המורחבת ב־4Q365 (4QRP^c), קטע 6a, טור ב, וקטע 6c, הכוללת לפחות שבע שורות.⁵³

47 לפרסום כתבי יד אלה ראו: E. Tov and S. A. White, 'Reworked Pentateuch', H. Attridge et al., *Qumran Cave 4, VIII: Parabiblical Texts, Part 1* (DJD, 13) Oxford 1994, pp. 187–351, 459–463 and plates XIII–XXXVI

48 קדמו לי בהבנה הזאת סיגל ואולריך, שטענו עוד בשנת 2000 כי יש לראות את המגילה הזאת כמקראית, אולריך נימק זאת בנימוקים כלליים וסיגל בנימוקים מפורטים מאוד. ראו: M. Segal, '4QReworked Pentateuch or 4QPentateuch?', L. H. Schiffman et al. (eds.), *The Dead Sea Scrolls: Fifty Years after Their Discovery, Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20–25, 1997*, Jerusalem 2000, pp. 391–399; E. Ulrich, 'The Qumran Biblical Scrolls: The Scriptures of Late Second Temple Judaism', T. H. Lim et al. (eds.), *The Dead Sea Scrolls in their Historical Context*, Edinburgh 2000, p. 76

49 קראפורד, שפרסמה את המגילה יחד אתי, דנה באפשרות שהיא נחשבה מקור סמכותי, אבל לבסוף דחתה אפשרות זו. ראו: S. W. Crawford, 'The Rewritten Bible at Qumran', J. H. Charlesworth (ed.), *The Hebrew Bible at Qumran*, N. Richland Hills, Tex. 2000, pp. 173–195; S. W. Crawford, *Rewriting Scripture in Second Temple Times*, Grand Rapids, Mich. and Cambridge, U. K. 2008, pp. 39–59

50 4Q158 = 4QRP^a, 4Q364 = 4QRP^b, 4Q365 = 4QRP^c, 4Q366 = 4QRP^d, 4Q367 = 4QRP^e לפרסום 4Q364–367 ראו: טוב ווייט (לעיל הערה 47); לפרסום 4Q158, שויהיתי כשייך לאותו חיבור, ראו: J. M. Allegro, '158. Biblical Paraphrase: Genesis, Exodus', idem, *Qumran Cave 4, I: 4Q158–4Q186* (DJD, 5), Oxford 1968, pp. 1–5

51 שניים מחמשת כתבי היד (4Q364, 4Q158) מבוססים על נוסח קדם־שומרוני המשתקף במגילות קומראן אחדות ובחומש השומרוני. ראו: טוב ווייט (לעיל הערה 47), עמ' 192–196. ראו למשל: טוב ווייט (שם), עמ' 341.

52 ראו גם התוספת של תשע שורות ב־4Q158, קטע 14. התוספת בקטע 23 של 4Q365 כוללת לפחות עשר שורות, שנמנו בהן חגים וקרבנות לחגים, ביניהם כאלה שאינם נזכרים בתורה, קרבן העצים (ראו: נחמ' י, לה; יג, לא) ומועד היצהר. יתר על כן, אם החיבור 4Q365a, שפורסם בתוך 4QTemple?, הוא בכל זאת חלק מתוך 4Q365, הרי כתב יד זה מכיל חומר לא מקראי רב ממה שסברו, חומר שעניינו חגים ומבנה בית המקדש.

בכל התוספות הללו מזכירה קבוצת 4QRP העברית את הנוסח העברי שביסוד ספרי מלכים א, אסתר ודניאל היווניים.

לסיכום, אם ניתוחי נכון, הרי לפנינו מגוון גדול של טקסטים מקראיים שיש להביא בחשבון בלימוד הספרותי והפרשני של המקרא. נוסח המסורה, שנמסר בקפדנות, נתון בידינו, אך מלבדו היו בישראל הקדומה נוסחים רבים נוספים, לפעמים שונים מאוד זה מזה; חלקם קדמו לחיבורים שנכללו בנוסח המסורה, וחלקם שכתבו טקסט כמו נוסח המסורה. התמקדתי כאן בחיבורים ששכתבו את נוסח המסורה, במיוחד בכאלה הכלולים בתרגום השבעים (מלכויות ג, אסתר ודניאל). אחד החיבורים מסוג זה, דברי הימים, נתקבל בכל עדות ישראל.⁵⁴ ספרים אחרים זכו לקבלה חלקית בלבד. כך ספרים אחדים הגיעו אל המתרגמים היהודים של תרגום השבעים אך לא אל האסופה של נוסח המסורה. ספרים אחרים שסבבו בארץ הגיעו אל עדת קומראן. קבוצת הטקסטים המכונים 4QRP, ושיש לסווגם עתה ככתבי יד מקראיים, הם דוגמה אחת לכתבים כאלה, שאין בידינו מידע מדויק על מעמדם הסמכותי; ייתכן שבעדת קומראן או בקבוצה אחרת היה להם מעמד של כתבי יד מקראיים סמכותיים.⁵⁵ המשותף ל-4QRP, למקור העברי של שלושת הספרים הנזכרים בתרגום השבעים ולקבוצת החומש השומרוני הוא השילוב של רצפים של טקסט מקראי ושל קטעי פרשנות. לחיבורים הללו יש תכונות משותפות אחדות, אבל למחבריהם היו מגמות שונות. אם לרוב הספרים הללו היה מעמד סמכותי כלשהו, סביר להניח ש-4QRP היה בעל מעמד דומה. מוסר ההשכל מן הדיון הזה הוא שיש להתייחס אל כל המקורות הללו כאל טקסטים מקראיים.

54 אילו נמצא ספר זה בקומראן כחיבור בלתי ידוע, היינו מסווגים אותו כחיבור מקרא משוכתב.
55 במגילת 4Q365 הקדים הסופר לכל הופעה של שם הויה סימן נקודתיים, ששימש אולי כמעין סימן של קרי, וייתכן שהזהירות בכתיבת שם הויה במגילה זו מעידה על מעמדה.